

János Kornai

Zrewidowany paradygmat systemowy. Wyjaśnienia i dodatkowe elementy w świetle doświadczeń państw postsocjalistycznych – część pierwsza¹

Termin *paradygmat* został wprowadzony do filozofii nauki przez Thomasa Kuhna, który posłużył się nim do określenia specyficznego podejścia wykorzystanego przez daną szkołę badawczą do analizowania przedmiotu badań. Badacze używając tego samego paradygmatu, szukają odpowiedzi na podobne pytania badawcze i wykorzystują zbliżone metody i podejścia. W pracy opublikowanej w 2000 roku autor tego eseju wprowadził termin *paradygmatu systemowego* (*system paradigm*)², który odnosi się do systemów funkcjonujących w społeczeństwie. Niniejsze studium rozwija teoretyczne zagadnienia zarysowane we wcześniejszym artykule, uwzględniając doświadczenia z transformacji państw postsocjalistycznych.

Pierwsza część jest porównaniem systemu socjalistycznego i kapitalistycznego, autor opisuje ich główne cechy i konkluduje, że system kapitalistyczny został wprowadzony w państwach poprzednio socjalistycznych z wyjątkiem Korei Północnej i Kuby. Część druga to analiza różnych postaci kapitalizmu na podstawie typologii zbudowanej na dominujących formach polityki i rządów. Wyróżnione zostały trzy istotnie różniące się między sobą typy kapitalizmu: demokratyczny, autokratyczny i dyktatorski. Huntington pisał o „trzeciej fali” demokracji. Studium to kończyła konkluzja, że trzecia fala dobiegła kresu (*has dried up*): tylko w jednej dziesiątej z 47 państw postsocjalistycznych społeczeństwa żyją w ustroju demokratycznym, podczas gdy we wszystkich pozostałych państwach tej grupy przeważają autokracja i dyktatura. W trzeciej części eseju autor podejmuje wątki aparatu konceptualnego i analitycznego w odniesieniu do Węgier, gdzie funkcjonuje kapitalizm, natomiast przeważającą formą w polityce i rządzeniu jest autokracja – tu można znaleźć ważne cechy wspólne dla Węgier i innych państw kapitalistycznych czy innych ustrojów autokratycznych. Taki rezultat jest zgodny z obserwacją, że istnieją mniej fundamentalne cechy typowe dla Węgier („hungarica”), które odróżniają się od cech innych państw³.

Słowa kluczowe: autokracja, demokracja, system kapitalistyczny, system socjalistyczny, transformacja postsocjalistyczna, Węgry

János Kornai
Professor of Economics Emeritus
Harvard University and Corvinus University
of Budapest
Fővámter 8
1093 Budapest, Hungary
janos.kornai@uni-corvinus.hu

¹ Jest to tłumaczenie artykułu: The system paradigm revisited. Clarification and additions in the light of experiences in the post-socialist region, który ukazał się w *Acta Oeconomica* 2016, 66 (4), 547–596. Publikacja za zgodą Autora. Ze względów technicznych tekst artykułu podzielony został na trzy części. Pozostałe dwie będą publikowane w kolejnych numerach *Zarządzania Publicznego*.

² Przytaczane przez tłumacza oryginalne terminy angielskie zapisane italicą w nawiasach mają za zadanie doprecyzować myśl Autora. Pozostałe wyróżnienia italicą, bez nawiasów, pochodzą od samego Autora.

³ Chciałbym wyrazić swoją wdzięczność przede wszystkim mojej żonie, Zsuzsy Dániel, która zachęciła mnie do napisania tego eseju wbrew wszystkim trudnościom życiowym: była pierwszą czytelniczką kilkunastu wcześniejszych wersji opracowania, wspomagającą moją pracę kilkunastoma przemyślanymi sugestiami. Winien jestem również podziękowania wszystkim tym osobom, które czytały rękopis i wsparły mnie swoimi rekomendacjami, pomagały zebrać dane i dokonać przeglądu literatury. Chciałbym tu podkreślić rolę Ádáma Kerényiego, który najbardziej mi pomógł swoimi inicjatywami i wyjątko-

Wprowadzenie

Co doprowadziło do powstania tego opracowania? Do jakich czytelników chciałbym dotrzeć? Moją główną motywacją w życiu akademickim było odkrywanie, w jakim porządku społecznym żyjemy, jakie mogą być cechy tego społeczeństwa. Jak wielu innych badaczy przyjąłem pewien aparat konceptualny (*conceptual apparatus*) i metodologię jako punkt wyjścia do spojrzenia na przedmiot badania. Podobnie jak większość badaczy rzadko czyniłem z metody, perspektywy badawczej czy podejścia badawczego przedmiot oddzielnego artykułu. Podstawowym celem mojego tekstu *The system paradigm* (Kornai 2000) było podsumowanie własnych zasad w teorii nauki (*theory of science*). Minęło siedemnaście lat i należy uwzględnić wpływ nowych doświadczeń: tego, co działo się w Chinach, konsolidacji reżimu Putina, a najbardziej wydarzeń na Węgrzech pod rządami grupy kierowanej przez Viktora Orbána, premiera od wyborów w 2010 roku. Najwyższy czas, aby dokonać rewizji ram konceptualnych oraz innych kwestii kluczowych dla teorii porównawczej systemów.

Opracowanie to powstało przede wszystkim dla obecnych i przyszłych czytelników moich prac, czy to licznych, czy nielicznych. Oprócz nich chcę dotrzeć do badaczy zajmujących się ekonomią porównawczą, porównawczą politologią i socjologią oraz historyków współczesności; badaczy pracujących na uniwersytetach, w instytutach badawczych, organizacjach międzynarodowych, instytucjach finansowych, niezależnych ośrodkach badawczych czy – bardziej precyzyjnie – do tych, którzy analizują zmiany dokonujące się w państwach postsocjalistycznych.

wymi zdolnościami. Trudno byłoby mi porównywać beczenną pomoc ze strony innych współpracowników, zatem po prostu wymienię ich nazwiska: Dóra Andrics, Réka Branyiczki, Rira Fancsovits, Péter Mihályi, Quang A. Nguyen, Ildikó Pető, Andrea Reményi, Eszter Rékasi, Miklós Rosta, András Simonovits, Adám Szajkó, Zoltán S. Bíró, Judit Ványai oraz Chenggang Xu. Jestem wdzięczny Brianowi McLeanowi, mojemu przyjacielowi i od dziesięcioleci stałemu tłumaczowi, za wierny i czytelny przekład. Chciałbym również podziękować Uniwersytetowi Korwina w Budapeszcie za stworzenie warunków do spokojnej pracy oraz Fundacji „By Force of Thought” za udział w finansowaniu badań.

Jednym z celów jest podsumowanie w sposób bardziej pogłębiony aniżeli w moim pierwszym artykule kilku elementów aparatu konceptualnego oraz analitycznego. Nie przedstawiam tu przeglądu literatury na temat podejmowanego problemu. Gdybym to robił, potrzebowałbym zbilansowanego omówienia poglądów, koncepcji i podejść metodologicznych, które podzielam, i tych, które uważam za niepoprawne. Nie robię tego jednak, po prostu prezentuję swój paradygmat. Wspominam o innych pracach tylko wtedy, kiedy chcę podkreślić moją zgodę z opiniami w nich przedstawianymi, lub gdy wykorzystuję pewne elementy z tych prac do swojej koncepcji bądź polemizuję z zawartymi tam opiniami. W tym sensie niniejsze studium nie jest zrównoważone czy bezosobowe i nie może takie być⁴.

Chociaż to te cele były dla mnie motywacją, to mam nadzieję, że niniejsze studium będzie czymś więcej niż moim przekazem dotyczącym teorii nauki i pomoże też czytelnikowi zrozumieć kilka podstawowych zjawisk naszych czasów. Wspomnę na przykład Huntingtona, który mówił o „trzeciej fali” demokracji (Huntington 1991). Dokąd się ona skierowała? Podąża dalej czy już się wycofała? Bądź też jakie miejsce w porównawczej teorii systemów zajmują Węgry Viktora Orbána? Czy jest to specyficzny węgierski model, „hungaricum”, czy może ma bliższych czy dalszych krewnych?⁵

⁴ W większości przypadków częste odwoływanie się autora do własnych publikacji uważa się za przejaw braku skromności i rozdymanie bibliografii, ale wiele takich odwołań jest koniecznych, jeżeli przedmiot, którego dotyczy, jest efektem pracy samego autora. Niniejsze studium jest kierowane do tych, którzy czytali moje prace i którym staram się pomóc w „podtrzymaniu” (*maintenance*) ich idei wyrastających z tychże prac.

⁵ Termin „hungaricum” jest używany do oznaczania produktów wytwarzanych na Węgrzech i stał się szeroko znany w świecie; etykieta ta przysługuje takim wyrobom jak Tokaji aszú, deserowe wino zwane „królem win” już w czasach średniowiecza, czy *barackpálinka*, brandy wytwarzana z moreli.

1. System kapitalistyczny versus system socjalistyczny

System

Termin „system” w języku potocznym i w wielu dziedzinach nauki występuje w kilkunastu różnych znaczeniach, począwszy od środowiska żywych organizmów, urządzeń wytwarzanych przez człowieka, różnych, możliwych do zaobserwowania, istniejących społeczności ludzkich, a skończywszy na systemach pojęciowych i intelektualnych. We wszystkich przypadkach termin ten oznacza, że poszczególne mniejsze części tworzą spójną całość. Te części wzajemnie na siebie oddziałują. Nie są one oddzielnymi elementami, ponieważ istnieją zrozumiałe relacje między nimi, organizujące je w pewną strukturę. W pierwszej części tego studium termin „system” występuje w dwóch znaczeniach. Porównuję mianowicie *system kapitalistyczny* z *systemem socjalistycznym*. Czasami dodaję pewną cechę, nazywając je dwoma *wielkimi* systemami⁶, ale nie jest to wartościowanie: nie kłaniam się wielkości żadnego z nich.

Wyraźny, *specyficzny system* może się pojawić w państwie w krótszym lub dłuższym czasie, jeżeli uwzględnimy odrębną kombinację form władzy politycznej, dominującej ideologii, stosunków własnościowych i koordynacji działań społecznych. W języku potocznym w tym znaczeniu zwykło się stosować określenia: system Putina czy system Orbána. Wykorzystanie słowa *system* w takim kontekście ma istotny walor doprecyzowujący: wskazuje na wzajemne efekty oddziaływania różnych składowych przestrzeni publicznej, funkcjonowania państwa oraz struktury mechanizmów władzy.

⁶ To, co nazywam *wielkim systemem*, odnosi się do marksowskiego „sposobu produkcji” (ale nie jest z nim tożsame) czy do neomarksowskiej koncepcji „formacji socjalistycznej”. Dystansuję się od uproszczonej, prymitywnej teorii, którą wykładowcy ekonomii politycznej w czasach socjalizmu przedstawiali studentom, przywołując deterministyczny, pozornie „progresywny” rozwój społeczny od prymitywnego komunizmu, społeczeństwa niewolniczego, feudalizmu, kapitalizmu do socjalizmu czy jego najbardziej rozwiniętej wersji – komunizmu.

Wykorzystuję opozycję: kapitalizm *versus* socjalizm w czysto *opisowym, pozytywnym* znaczeniu. Nie odnoszę się do wymyślonego socjalizmu – ani do warunków, które socjaliści i komuniści uznawali za konstytuujące ów system – ale do *realnego* socjalizmu (by powrócić do starego żargonu partii komunistycznej). Nie badam również wymyślonego kapitalizmu – nie chodzi mi o to, o czym bezkrytyczni entuzjaści kapitalizmu myślą, że powinno być – ale o *istniejący* kapitalizm, taki, jakim jest.

Oczywiście nie ja wymyśliłem te terminy. Historycy idei dowodzą, że obydwaj poprzedzali już Marksa, „kapitalizm” bowiem pojawia się u Louisa Blanca i Pierre’a-Josepha Proudhona, a „socjalizm” w pracach Henriego de Saint-Simona. Jednakże zostały one rozpowszechnione za pośrednictwem głównego dzieła Marksa, *Kapitału* (Marx 1867/1990, 1885/1992, 1894/1992), nie tylko wśród marksistów wierzących w socjalizm oraz antagonistów kapitalizmu. Były również używane przez licznych umiarkowanych i radykalnych krytyków socjalizmu, takich jak Ludwig von Mises i Joseph Schumpeter (Mises 1922/1981; Schumpeter 1942/2010). Aktualnie stale przewijają się w wypowiedziach polityków, w mediach i przeszły do codziennego języka.

Jednakże trzeba powiedzieć, że wielu wystrzeża się używania tych dwóch terminów. Jest kilka powodów unikania pojęcia „kapitalizm”. Byli komuniści czują się zawstydzeni tym, że efektem ich działalności stał się ostatecznie kapitalizm. Niemieccy politycy gospodarczy po II wojnie światowej, wyczuwając nastroje antykapitalistyczne wśród licznej rzeszy wyborców, uznali, że rozsądnie byłoby nadać zasłużonemu (*long-standing*) systemowi nową nazwę: społecznej gospodarki rynkowej⁷. Również konserwatywni populiści (*conservative populists*) nie są skłonni nazywać instytucjonalnego efektu ich działań kapitalizmem, ponieważ woleliby być postrzegani

⁷ Współcześnie, kiedy wykorzystanie terminu „różne rodzaje kapitalizmu” (*varieties of capitalism*) jest powszechne, możemy powiedzieć, że chcieli oni stworzyć różne rodzaje kapitalizmu z mocnymi komponentami państwa dobrobytu. Taki zamiar jest obecny w terminie „społeczna gospodarka rynkowa”, który wyróżnia kapitalizm Europy Północnej i Zachodniej od kapitalizmu amerykańskiego.

jako przeciwnicy prowadzenia działalności dla zysku, przeciwnicy banków i kapitalizmu.

Istnieje również wiele przyczyn omijania terminu „socjalizm”. Marksisci rezerwują pojęcie „komunizm” dla swojej wizji, w której ludzie dzielą się dobrami według potrzeb. Istniejący socjalizm był postrzegany jako ustrój przejściowy do czasu pojawienia się komunizmu⁸. Tymczasem wielu polityków, badaczy i dziennikarzy z Zachodu, odnosząc się do Związku Radzieckiego i innych państw rządzonych przez partie komunistyczne, do dnia dzisiejszego uparcie nazywa je „państwami komunistycznymi”. Równie dobrze zaś mogliby odnosić pojęcie „socjalistyczny” do państw dobrobytu stworzonych przez partie socjaldemokratyczne.

W teorii nauki jest rzeczą bardzo ważną, by wyraźnie definiować i oddzielać treść danego pojęcia (*content of a concept*) od nazwy, jaką się mu nadaje. Wiele terminów w naukach społecznych i w sferze polityki cechuje zaś polityczne skrzywienie (*political slant*) – skażenie sądami wartościującymi i *Weltanschauung* (światopoglądem). W takim kontekście niemożliwe jest uzyskanie konsensusu w odniesieniu do desygnatów pewnych terminów.

Z moich doświadczeń, szczególnie jeżeli chodzi o świat akademicki, wynika, że ludzie mocniej trzymają się słowników niż poglądów, które wyrażają za pomocą terminów zawartych w tychże słownikach. Upierają się przy terminach, jakie zostały wbite im do głów albo – aby użyć bardziej eleganckiego określenia – zostały wdrukowane w ich umysły podczas lektury czy wykładów, które najsilniej na nich wpłynęły. Jeżeli tak określili to Marks, Max Weber czy Polányi (bądź inny myśliciel, który wywarł na nich największy wpływ), to nie może być inaczej. Równie dobrze może być tak, że to ludzie sami wymyślają faworyzowany przez siebie termin i chcą, aby funkcjonował jako ich metodologiczna innowacja.

⁸ W czasach socjalizmu żadne z państw bloku nigdy nie nazwało się komunistycznym. To dlatego w tytule mojej pracy widnieje *The Socialist System*, a nie *Communist*, który byłby dla pewnych czytelników łatwiejszy do rozpoznania. Można się spierać, czy ta decyzja była słuszna, ale za to nie pozostawiła pola do nieporozumień, ponieważ jasno pisałem, co rozumiem przez pojęcie „system socjalistyczny” (Kornai 1992).

Dawno temu odstąpiłem od prób walki z tym koncepcyjnym zamieszaniem. Uznałem, że brak konsensusu w sprawach koncepcji prowadzi często do dialogu głuchych. Odnosi się to nie tylko do pary terminów *kapitalizm versus socjalizm*, lecz także do innych wyrażań, do których w tym studium poniżej nawiązuję (tzn. *demokracja versus dyktatura*). Staram się tylko sprawić, aby czytelnicy moich prac dobrze zrozumieli, co ten czy inny termin znaczy w moim słowniku.

Typy i ich cechy

System kapitalistyczny i system socjalistyczny w ostatnim okresie i współcześnie reprezentują dwa *typy* formacji społeczno-politycznych.

Kreowanie typologii jest jednym z podstawowych kroków w analizie naukowej. Odgrywało ono dużą rolę w formowaniu się wielu dyscyplin (tzn. biologii, genetyki, medycyny, lingwistyki, nauk o poznaniu, antropologii czy psychologii)⁹. Typ jest konstruktem *teoretycznym*. *Faktyczne*, indywidualne konstrukty historyczne, takie jak Niemcy Hitlera czy Wielka Brytania Churchilla, różnią się między sobą w istotnych aspektach. Niemniej jednak ja opisuję – w ramach mojego aparatu pojęciowego – obydwa jako państwa kapitalistyczne. Podobnie odmienne pod względem swoich podstawowych cech były: Związek Radziecki Stalina, Węgry Kádára czy Rumunia Ceaușescu. Traktuję jednak je wszystkie jako państwa socjalistyczne. Aby wyróżnić typy w jakimś podziale, trzeba opisać ich cechy *charakterystyczne*, którymi mogą się różnić między sobą¹⁰. W tym przypadku zadaniem jest znalezienie takich cech, które z jednej strony *odróżniają* od siebie te dwa typy, tj. system kapitalistyczny od systemu socjalistycznego, a z drugiej pokazują, co jest *wspólne* dla wielu indywidualnych zjawisk

⁹ Specjalne miejsce zajmują tu typologie nowoczesnej psychologii oraz nauk o poznaniu (w klasyfikacji stosowanej w Polsce są to nauki o poznaniu i komunikacji społecznej – przyp. J.K.). Studiowanie ich może być bardzo użyteczne dla teorii porównawczej systemów w naukach społecznych.

¹⁰ W tym kontekście dla słowa „charakterystyczny” można znaleźć wiele synonimów, na przykład: cecha, właściwość czy atrybut.

występujących w każdym państwie należącym do tego samego typu w danym okresie. Chociaż typ jest konstruktem teoretycznym istniejącym tylko w umyśle badaczy, jego podstawę stanowią obserwacje rzeczywistości i wydobywa on wspólne cechy struktur w przeszłości i w teraźniejszości. Uwzględniając specyficzne urzeczywistnianie się „wielkich systemów”, które jest zróżnicowane w poszczególnych państwach i przedziałach czasowych, stworzono więc typ, aby na podstawie teoretycznej generalizacji wydobyć ich wspólne cechy¹¹. Zatem nadająca się do użytku, operacyjna typologia opiera się na obserwacji realiów historycznych. Nauki społeczne wyodrębniają je z doświadczenia.

W dalszej części tego studium wykorzystuję parę: system kapitalistyczny / kapitalizm oraz system socjalistyczny / socjalizm jako synonimy¹².

Metoda wykorzystana w tworzeniu typów polega na wybieraniu różnych cech charakterystycznych dla danego typu, które w sposób *istotny* wyróżniały go spośród pozostałych. Celem nie był tu szeroki opis. Przeciwnie, chodziło o uchwycenie relatywnie małej liczby bardzo charakterystycznych, wyraźnych cech. Najlepiej byłoby wskazać na możliwie najmniejszą ich liczbę – po prostu na te, które są niezbędne i wystarczające do wyróżnienia danego typu¹³. Nie twierdzę, że liczba takich cech charakterystycznych powinna

¹¹ W mojej frazeologii wykorzystuję niesprecyzowane słowo „typ”. Ma ono takie samo znaczenie jak pochodzący od Maxa Webera „typ idealny” (Weber 1922/2007). Unikam jednak używania terminu weberowskiego, ponieważ doszedłem do wniosku, że atrybut „idealny” zawiera w sobie elementy normatywne. Co prawda Weber również używał określenia „typ idealny” w celu abstrakcyjnego, teoretycznego odwzorowania istniejących systemów.

¹² Drugi wyraz w każdej parze (odpowiednio: kapitalizm i socjalizm) oznacza dla wielu autorów raczej system lub idee aniżeli formację, która istnieje lub istniała. Z kontekstu moich rozważań powinno wynikać, że analizuję to drugie: „kapitalizm” określa system kapitalistyczny w takiej formie, w jakiej on istnieje lub istniał, podobnie „socjalizm”.

¹³ Tabela 1 zawiera wiele wyrażań, które zaczerpnąłem ze swoich wcześniejszych prac, gdzie w szczególności były omawiane ich znaczenia, a mianowicie: mechanizm koordynacji, rynek i koordynacja biurokratyczna, ekonomia niedoboru, ekonomia nadmiaru, niedobór siły roboczej, nadwyżka siły roboczej, innowacje rewolucyjne, miękkie

wynosić właśnie dziewięć: jestem gotów zmienić tabelę 1, jeżeli zostaną przedstawione przekonujące argumenty, aby tak postąpić.

Jest rzeczą istotną, aby lista cech charakterystycznych obejmowała tylko cechy systemowe (*system-specific*). Tabela porównawcza nie powinna w żadnym razie zawierać zjawisk, które można często spotkać w obu systemach, a które, choć ważne i wpływowe, dotyczą działania pewnych instytucji czy życia obywateli. Na przykład represje nie powinny być cechą systemu, ponieważ nie występują tylko w systemie socjalistycznym, ale pojawiały się i pojawiają również w systemie kapitalistycznym: w Niemczech Hitlera, na Węgrzech w epoce Horthyego, we frankistowskiej Hiszpanii czy w wielu dyktaturach Ameryki Południowej. W obu systemach może się zdarzyć, że osoby niekompetentne zdobywają kluczowe pozycje. W obu podstawowe wskaźniki ekonomiczne mogą istotnie się zmieniać. Jakkolwiek duże są efekty tych zjawisk, nie mają one charakteru systemowego.

Nie chcę sprawiać wrażenia nadmiernej dokładności. W opisie cech systemów musiałem pozwolić sobie na użycie takich szerokich terminów jak „własność państwowa” i „własność prywatna”, chociaż wiem, że obie te kategorie mogą przybierać różne formy prawne. Pojawiają się one w tabeli również w takich wyrażeniach jak „dominujący” i „w szerokim zakresie” bez podania żadnej miary wielkości. Jeżeli dana wartość wynosiłaby np. 70%, to czy można mówić o dominującym charakterze, a jeżeli 69% – to już nie? Jestem zadowolony z tego, że opisu systemu nie dokonano na podstawie kategorii mierzalnych, tylko jakościowych, i opiera się on na intuicji tych, którzy wykorzystują podany aparat z nadzieją, że będą mogli nadać znaczenie owym niedostatecznie precyzyjnym terminom. Moje zawodowe sumienie znajduje ukojenie w myśli, że inne podziały naukowe też wyglądają podobnie. Biorąc to pod uwagę, trzeba wykazywać ostrożność w sięganiu po typologię tego rodzaju: są pewne zadania analityczne, do których mogą one być wykorzystane, i takie, do których nie pasują.

i twarde ograniczenia budżetowe. Nie ma tu miejsca na powtarzanie ich objaśnień.

Tabela 1. Cechy systemu kapitalistycznego i systemu socjalistycznego

System kapitalistyczny	System socjalistyczny
<i>Cechy główne (primary characteristics)</i>	
1. Rządząca grupa polityczna zapewnia dominację własności prywatnej i koordynację rynkową. 2. Dominująca forma własności: własność prywatna. 3. Dominująca forma mechanizmu koordynacji: koordynacja rynkowa.	1. Rządząca grupa polityczna, tzn. partia komunistyczna, zapewnia dominację własności publicznej i koordynację biurokratyczną. 2. Dominująca forma własności: własność państwowa. 3. Dominująca forma mechanizmu koordynacji: koordynacja biurokratyczna.
<i>Cechy poboczne (secondary characteristics)</i>	
4. Ekonomia nadmiaru, tzn. rynek nabywców, jest dominującą cechą rynku dóbr i usług. 5. Nadwyżki siły roboczej są dominującą cechą rynku pracy. 6. Szybki postęp techniczny: system często generuje przełomowe innowacje. 7. Duże różnice w dochodach. 8. Twarde ograniczenia budżetowe organizacji w dość szerokim zakresie. 9. Kierunek zjawisk korupcyjnych: zwykle to sprzedawca korumpuje kupującego.	4. Ekonomia niedoboru, tzn. rynek sprzedawcy, jest dominującą cechą rynku dóbr i usług. 5. Niedobór siły roboczej jest dominującą cechą rynku pracy. 6. Wolny postęp techniczny: system rzadko generuje przełomowe innowacje. 7. Małe różnice w dochodach. 8. Miękkie ograniczenia budżetowe dla organizacji w dość szerokim zakresie. 9. Kierunek zjawisk korupcyjnych: zazwyczaj to kupujący korumpuje sprzedawcę.

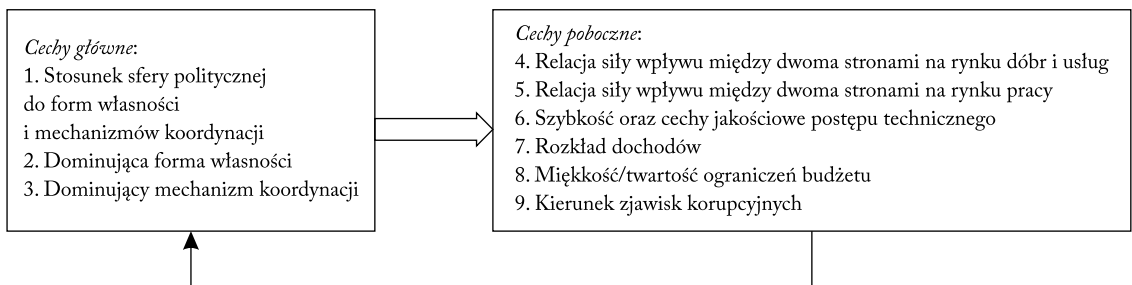
Źródło: opracowanie własne.

Inny powód, dla którego wykorzystuję wyrażenia takie jak „dominujący” i „w szerokim zakresie”, jest taki, iż wiem, że w danym typie państwa może pojawić się zjawisko różniące się od zjawiska dominującego lub wręcz mu przeciwstawne. Na przykład, podczas gdy gospodarka radziecka i polska były dotknięte ekonomią niedoboru, mimo to pewne towary zalegały w sklepach i w magazynach. W świecie Zachodu z jego typową gospodarką nadmiaru można z kolei spotkać kolejki konsumentów po bilety na nowy i ekscytujący film.

Czy nie ma różnic w skali przy porównywaniu kapitalizmu, który trwa przez stulecia i będzie prawdopodobnie trwał przez następne, z socjalizmem, który istniał tylko przez kilka dziesięcioleci, po czym upadł? Czy aby przyczyną takiego swoistego dowartościowania socjalizmu nie jest fakt, że byłem obywatelem systemu socjalistycznego przez większą część mojego życia? Stanowczo odpowiadam przecząco na te dwa pytania. Obecnie, 25 lat po upadku socjalizmu, jestem przekonany, że takie porównanie ma dużą wartość wyjaśniającą. Historia, za cenę cierpień milionów ludzi, przeprowadziła labo-

ratoryjny eksperyment przez powołanie do życia systemu istotnie różniącego się od kapitalizmu. Porównanie obu przynosi plon w postaci lepszego zrozumienia, czym jest kapitalizm. Tak rzadko przeprowadzane eksperymenty również uczą nas wiele, jeżeli chodzi o inne dziedziny nauki. Badanie ofiar wypadków było ważnym krokiem w rozwoju neurologii. Dzięki temu, że fragment mózgu pacjenta został zniszczony i badacze wiedzieli, która to część, mogli wywnioskować, jakie funkcje realizowała.

Co należy rozumieć przez pojęcie *hierarchii* cech? Czym różnią się cechy *główne* od *pobocznych*? W moim rozumowaniu cechy główne określają system jako całość, włączając w to cechy poboczne. Ich obecność jest *niezbędnym i wystarczającym warunkiem* dla występowania cech pobocznych. Można również powiedzieć, że cechy główne tworzą *warunki brzegowe* dla istnienia systemu kapitalistycznego czy socjalistycznego. Pierwszym praktycznym krokiem przy rozpoczynaniu analizy danego kraju jest skoncentrowanie się na cechach głównych. Rezultaty takiego działania będą miały wartość w zakresie prognozowania jakościowego (*predictive force*).

Rycina 1. Powiązania między cechami głównymi i pobocznymi

Źródło: opracowanie własne.

Jednakże cechy główne nie generują wszystkich pobocznych w sposób deterministyczny, efekt ma bowiem charakter stochastyczny. Jest duża szansa na zidentyfikowanie cech pobocznych analizowanego państwa, jeżeli w sposób poprawny określone zostały cechy główne.

Te zależności przedstawia rycina 1. Dowodzi ona, że cechy główne i cechy poboczne wzajemnie na siebie oddziałują. Gruba strzałka pokazuje, że cechy główne są *decydujące*, a cienka prowadząca w przeciwnym kierunku sugeruje, że wpływ reaktywny jest słabszy.

Wyrażenie „decydujące”, jak wspomniałem wcześniej, wskazuje *tendencje*, a nie całkowitą determinację. Wiele osób, których przodkowie cierpieli na choroby serca, będzie dziedziczyć tę podatność. Jednakże to, czy choroba wystąpi, w dużej mierze zależy od stylu i sposobu życia pacjenta – jeżeli pije alkohol, pali papierosy, nie prowadzi aktywnego trybu życia bądź jest narażony na stres, to jest dużo bardziej prawdopodobne, że będzie cierpiał na choroby serca, aniżeli w przypadku, kiedy prowadzi rozsądne życie, uprawia sport i żyje spokojnie. Wszystkie systemy socjalistyczne mają inklinację do budowania gospodarki niedoboru, ale w latach osiemdziesiątych XX wieku intensywność braków była bardzo silna w Związku Radzieckim, Polsce i w Rumunii, natomiast mniejsza w Niemczech Wschodnich (Kornai, 1980, 2014b).

W ramach dwóch bloków pokazanych na rycinie 1 występują również zależności między cechami. By jednak uprościć wyjaśnianie, zostały one pominięte na rysunku i w niniejszym komentarzu.

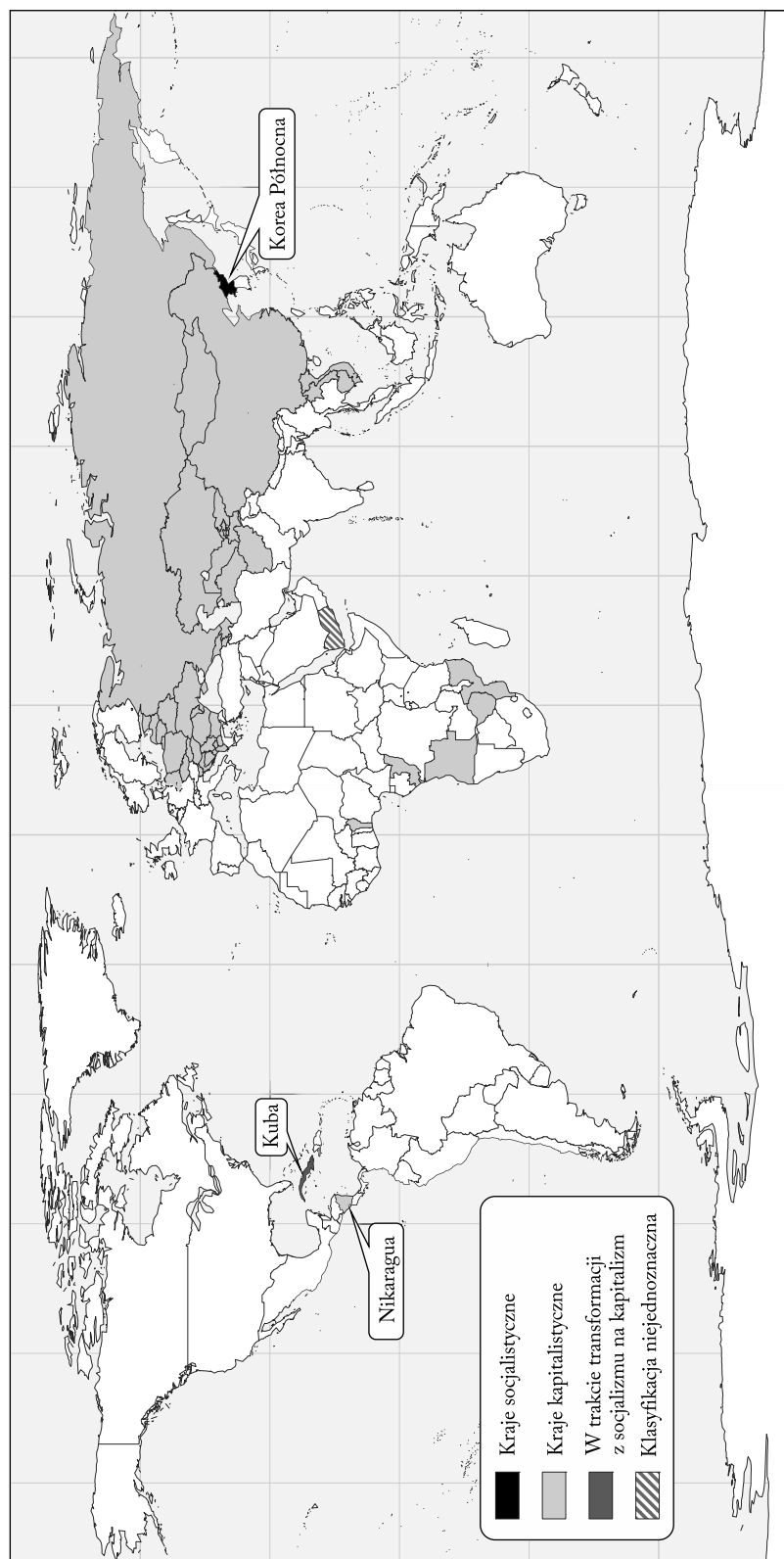
Klasyfikowanie państw regionu postsocjalistycznego z uwzględnieniem podziału na systemy państw kapitalistycznych i socjalistycznych

Wykorzystajmy aparat koncepcyjny i pojęciowy wprowadzony powyżej do państw klasyfikowanych w 1987 roku jako państwa socjalistyczne (Kornai 1992). Do grupy tej należy w sumie 47 państw: obszar, który one zajmują, nazwijmy *regionem postsocjalistycznym*¹⁴. Wyraz „region” nie jest tu użyty w znaczeniu geograficznym, ponieważ nie jest to grupa państw ze sobą sąsiadujących: większość leży w Europie i Azji, ale niektóre znajdują się w Afryce i Ameryce Łacińskiej¹⁵.

Położenie regionu postsocjalistycznego na mapie świata pokazane jest na rycinie 2. Państwa regionu postsocjalistycznego są zaznaczone przy użyciu różnych odcieni szarości. Pozostała część świata, oznaczona kolorem białym, nigdy nie

¹⁴ Podobnie jak wielu innych autorów, stosuję określenie „postsocjalistyczny” w odniesieniu do państw pozostających w latach 1980–1990 pod kontrolą partii komunistycznej. Tutaj znów pojawia się konceptualna plątanina: wielu polityków i analityków polityki wykorzystuje etykietę „postsocjalistyczny” czy „postkomunistyczny” w znaczeniu pejoratywnym wobec partii, które po transformacji wyrosły z poprzednio rządzącej partii komunistycznej, skupiając wielu działaczy partyjnych poprzedniej partii i większość jej zasobów. Postępują tak bez względu na to, jakie zmiany dokonały się w kierownictwie czy członkostwie partii czy też w jej ideologii.

¹⁵ Lista państw postsocjalistycznych pojawia się na mojej stronie internetowej (<http://www.kornai-janos.hu/Kornai2016-SP-revisited.html>) jako tabela 1 i 2 w części: Background Material 1.

Rycina 2. Mapa świata 2013–2015. Rodzaje państw postsocjalistycznych zgodnie z typologią podziału na „kapitalistyczne i socjalistyczne” (w tym miejscu mapa od Marcina)

przechodziła etapu systemu socjalistycznego pod rządami partii komunistycznej.

Kraje, w których rządy są sprawowane w systemie socjalistycznym, oznaczono kolorem czarnym¹⁶. Cały region mógłby być zaznaczony na czarno, gdyby mapa pokazywała sytuację w 1987 roku, obecnie zaś jedynym takim państwem jest Korea Północna, niewielka kropka na mapie świata. Państwa przechodzące od socjalizmu do kapitalizmu są zaznaczone ciemnoszarym kolorem. Odnosi się to znów do jednego państwa, Kuby, która jest pojedynczą ciemnoszarą plamką na mapie. Większość regionu ma kolor jasnoszary: to państwa, w których spotykamy system kapitalistyczny¹⁷.

Znaczna część regionu pokreślona jest ukośnymi paskami. Oddaje to niezdecydowanie: nie jestem pewien, czy państwa takie powinny być zaznaczone na czarno, ciemnoszaro czy może jasnoszaro.

Źródła, na podstawie których przypisano państwa do określonych kategorii, pojawiają się w komentarzu do innej mapy świata (rycina 3)¹⁸. Tam rzucam nieco światła na relacje między

dwiema mapami świata i źródłami dostępnymi na mojej stronie internetowej¹⁹.

Między ekspertami istnieje szeroka, jeżeli nie powszechna zgoda co do tego, kiedy w analizowanych państwach nastąpiła *zmiana systemu*. To wyrażenie, często wykorzystywane w politycznym żargonie i w mowie potocznej, zyskało znaczącą treść w ramach konceptualnych i analitycznych prezentowanych powyżej. Z nielicznymi wyjątkami prawie wszystkie państwa z grupy sklasyfikowanej w 1987 roku jako socjalistyczna przeszły transformację od socjalizmu do kapitalizmu.

Reprezentacja statyczna i transformacje

Rycina 2 przedstawia obraz statyczny, tak jakby wykonane zostało zdjęcie świata, a na nim widniała specyficzna grupa państw. Takie zdjęcie oddaje *statyczne* ujęcie rzeczywistości, ale gdyby użyta została kamera, to mielibyśmy również obraz *dynamiki* zmian systemu.

Mapa ukazuje obecność dwóch systemów w momencie historycznym, w którym ich funkcjonowanie opisują cechy wymienione w tabeli 1²⁰. Nie obrazuje ona *fazy kreacji* systemu. Zwracam na to uwagę głównie w związku z cechą oznaczoną w tabeli numerem 1. Rolę inicjacyjną w genezie systemu socjalistycznego odgrywa bowiem sfera polityczna: partia komunistyczna wykonuje gwałtowne ruchy, by wprowadzić państwową własność i scentralizowaną biurokratyczną kontrolę nad społeczeństwem. Dla porównania zachodzące w większości państw przemiany od form przedkapitalistycznych do systemu kapitalistycznego były bardzo powolne. Początkowo władze polityczne tolerowały tylko usługi i zasoby burżuazji oraz z nich korzystały. Stosunek władz politycznych do kapitalizmu stopniowo się zmieniał aż do momentu, kiedy stały się one aktywnymi obrońcami prywatnej własności, koordynacji rynkowej oraz kontrolerami prywatnych kontraktów. Jeszcze inna była rola sfery politycznej po roku 1989/1990, kiedy wracano do kapitalizmu, kiedy procesy

¹⁶ Background Material 2 dostępny na stronie internetowej (<http://www.kornai-janos.hu/Kornai2016-SP-revisited.html>) pokazuje dwie mapy świata nie w bieli i czerni, ale w kolorach. Kolory mogą być pomocne w poznawaniu rozkładu różnych typów państw w regionie.

¹⁷ Empiryczne uzasadnienie tej klasyfikacji byłoby wyraźniejsze, gdyby istniały wiarygodne statystyki na temat przemian własnościowych i zakresu mechanizmu rynkowego. Niestety, dostępne dane są niepełne i sporadyczne. Wszystkie państwa prowadzą statystyki dotyczące produkcji i wartości dodanej w rozbiciu na gałęzie i regiony geograficzne, zawody czy wielkości produkcji, ale nigdzie statystyki narodowe nie obliczają i nie publikują danych o wielkości produkcji według kryterium form własności czy udziału całkowitej produkcji sprzedanej według cen ustalanych administracyjnie. Jest rzeczą zaskakującą, że tylko instytucje pozarządowe w małej grupie państw zajmują się stosunkami własności i radykalną transformacją mechanizmów koordynacji, chociaż są to wymagania podstawowe dla zmiany systemu. Prestiżowe organizacje międzynarodowe regularnie publikują dane porównawcze na temat produkcji, wymiany międzynarodowej czy finansów, ale – w mojej ocenie – nie przywiązują wystarczającej wagi do transformacji własnościowej oraz znaczenia koordynacji biurokratycznej i rynkowej.

¹⁸ Rycina 3 pojawi się w drugiej części artykułu w następnym numerze *Zarządzania Publicznego* (przyp. – J.K.).

¹⁹ Zob. Background Material 2 i 3 na stronie internetowej: <http://www.kornai-janos.hu/Kornai2016-SP-revisited.html>.

²⁰ Kuba jest tu wyjątkiem. Została ona zaklasyfikowana jako państwo w fazie transformacji (*transitional state*).

transformacji były inspirowane i nadzorowane przez prokapitalistyczne siły polityczne.

Tylko jedno państwo na rycinie 2 jest oznaczone kolorem ciemnoszarym, co ma pokazać, że znajduje się ono w procesie przechodzenia od socjalizmu do kapitalizmu. Jak już wspomniano, państwem, które tak zakwalifikowałem, pisząc to studium w 2016 roku, była Kuba. Chociaż członek rodziny Castro zasiada na szczytach władzy, to już nie jest Kuba Fidela Castro. Kraj ten ostrożnie zaczął bowiem wykazywać pewne cechy kapitalizmu.

Odwołując się do wcześniej przywołanej metafory kamery, można powiedzieć, że wiele innych państw w okresie 1990–2000 dałoby się oznaczyć ukośnymi pasami. W każdym z nich odmienna była szybkość zmian oraz dynamika transformacji pewnych cech.

Historycy lubią się skupiać na określonych datach z kalendarza wyznaczających początek czy koniec pewnego etapu w historii. Podobnie działa pamięć historyczna. Często przyjmuje się na przykład, że rewolucja październikowa 1917 roku w Rosji carskiej wybuchła po wystrzale armatnim z krążownika Aurora, który rozpoczął atak na Pałac Zimowy w Sankt Petersburgu. W rzeczywistości większość zmian zachodziła w rozmytym horyzoncie czasowym.

Na rycinie 2 przedstawiony został światowy odwrót od socjalizmu, ukazany przez pryzmat mojego aparatu konceptualnego (*conceptual apparatus*). Przed trzema dekadami system socjalistyczny dominował wśród 34,7% światowej populacji i zajmował 30,7% obszaru całej ziemi (Kornai 1992). Obecnie, kiedy system socjalistyczny utrzymuje się jeszcze tylko w Korei Północnej, te proporcje zmniejszyły się do 0,3% światowej populacji i 0,1% powierzchni ziemi²¹.

Wartość wyjaśniająca typologii kapitalizm *versus* socjalizm

Kiedy bada się złożone zjawisko historyczno-społeczne, rzadko można znaleźć przekonujące, *jednoczynnikowe* wyjaśnienie tłumaczące jego

²¹ Zob. Background Material 4 na stronie internetowej: <http://www.kornai-janos.hu/Kornai2016-SP-revisited.html>.

postać i/lub długotrwałe istnienie. Zjawiska takie są faktycznie złożone i wymagają *wyjaśnienia wieloczynnikowego*.

Zarówno w systemie kapitalistycznym, jak i w socjalistycznym pojawiają się zatem ważne złożone zjawiska tłumaczone wieloma czynnikami, z których *jednym* jest system. Akcentuję słowo *jednym*, ponieważ ani przez moment nie pomyślałem, że pełne wyjaśnienie danego złożonego zjawiska może wynikać po prostu ze wskazania na wielki system, w ramach którego ono zaistniało. Jednakże w ramach większego zespołu czynników wyjaśniających często da się znaleźć kilka czynników typowych dla systemu. I jeden czy dwa z nich mogą okazać się najważniejszymi elementami wyjaśnienia. Oto dwa przykłady.

Szybkość i jakość postępu technicznego są warunkowane wieloma czynnikami, tzn. poziomem rozwoju ekonomicznego państwa, jakością systemu edukacji czy zakresem państwowego wspierania badań. Oprócz tych czynników szczególnie ważne są efekty typowe dla systemu. Można wykazać, że w kapitalizmie pojawiła się duża liczba *radykałnych innowacji*, które istotnie wpłynęły na produkcję i życie ludzi, podczas kiedy system socjalistyczny, poza sektorem zbrojeniowym, zdołał wytworzyć tylko jedną (Kornai 2014b, s. 3–24).

Być może dobrze rokujące wynalazki pojawiające się w państwie socjalistycznym nie znajdowały innowatora, który byłby w stanie zastosować je w masowej skali; tę funkcję mógłby jednak przejąć innowator kapitalistyczny. Jednym z szeroko znanych przykładów jest tu wynalazek Ernő Rubika, czyli kostka Rubika. Naprzykrzający się przemysłowym liderom ówczesnych socjalistycznych Węgier konstruktor nie miał szczęścia. Kostka Rubika rozpoczęła podbój świata dopiero, gdy jej produkcja oraz marketing zostały przejęte przez zagraniczne kapitalistyczne przedsiębiorstwa. Nawet proces dystrybucji tej pierwszej pionierskiej innowacji był nieporównanie łatwiejszy w warunkach kapitalizmu niż w systemie socjalistycznym.

Innym przykładem jest sytuacja na rynku pracy. Procesy poszukiwania pracy zachodzą w każdym systemie: pracownicy poszukują pracodawców, którzy sprostaliby ich potrzebom, i *vice versa*.

Procesowi poszukiwania towarzyszą wszechobecne tarcia: wszędzie występują czasowe wakaty, a równocześnie niektórzy pracownicy nie mogą znaleźć pracy. Jest to skomplikowane zjawisko, które tłumaczy się wieloma współdziałającymi czynnikami. Za przykład może tu posłużyć elastyczna wiedza generowana przez system edukacji. Czy sprzyja ona szybkiemu dostosowaniu się do szybko zmieniającego się zapotrzebowania na pracę? Inne czynniki to ograniczenia prawne związane ze zwolnieniami, efektywność agencji zatrudnienia i tym podobne. Jednakże niektóre podstawowe czynniki wyjaśniające są związane z cechami systemu. Jaka jest ogólna relacja podaży i popytu na rynku pracy? Czy mamy do czynienia raczej z nadwyżką podaży nad popytem (kapitalizm), czy nadwyżką popytu nad podażą (socjalizm w swojej dojrzałej, relatywnie rozwiniętej postaci)? To z kolei decyduje o tym, do jakiego stopnia pracownicy pozostają na łasce pracodawców. Nad pracownikami wisi groźba zwolnienia i bezrobocia, czują się oni bardziej bezbronni niż ci, którzy mogą łatwo znaleźć zatrudnienie. W tym miejscu dochodzimy do głęboko zakorzenionych efektów systemowych, mianowicie relatywnej siły pracodawców i pracowników (Kornai 1980, 2014a).

Te dwa przykłady wzmacniają argumentację uzasadniającą twierdzenie, że typologia kapitalizm *versus* socjalizm ma wartość wyjaśniającą. Dziewięć cech systemu wymienionych w tabeli 1 zostało skompilowanych na podstawie podejścia *pozytywnego*. Nie odzwierciedlają one intencji czy skali wartości autora. Są to cechy państw uznawanych za socjalistyczne czy kapitalistyczne, grup, które można obserwować i z których da się „wydestylować” cechy przedstawione w tabeli 1. Ci, którzy uznają to za pozytywny opis i będą chcieli przejść do podejścia *normatywnego*, mogą dołożyć do tych cech swoje poglądy na parę kapitalizm *versus* socjalizm, odnosząc się do własnego systemu wartości. Ja ze swojej strony nie formułuję żadnych wniosków natury moralnej. Wedle mojego systemu wartości, dynamizm i szybki postęp techniczny stanowią wielką zaletę kapitalizmu, ale dostrzegam ryzyka i wady takiego rozwoju. Jedną antypatyczną cechą kapitalizmu jest w mojej ocenie bezbronność siły roboczej. System socjalistyczny nie wykazywał w tej sferze

cech odpychających, częściej charakteryzowały go cechy przyciągające: możliwość awansu społecznego biednych, pewne skrócenie dystansu społecznego i bezpieczeństwo zatrudnienia będące wynikiem niedoboru siły roboczej. Typologia opisana powyżej oferuje metodologiczną pomoc przy ocenianiu wielkich systemów. Oceny wartości powinny bazować na rozpatrywaniu pełnego zestawu cech danego systemu.

Nie inaczej jest z oceną systemu edukacji. Założmy, że indywidualna ocena oddaje osiągnięcia każdego ucznia. Zatem od nauczycieli, rodziców, kolegów z klasy czy działu personalnego przyszłego miejsca pracy zależy, jaka konfiguracja ocen będzie uwzględniana przy tworzeniu opinii o każdym uczniu: prosta średnia z ocen czy może ocena z przedmiotu, który osoba opiniująca uważa za najważniejszy. Wróć do tej kwestii później, ale zanim zajmę się sądami wartościującymi na temat wielkich systemów, niech mi wolno będzie zaprezentować typologię, której używam w odniesieniu do alternatywnych form polityki i sprawowania rządów²².

Tłumaczenie: Jacek Klich

Bibliografia

Huntington, S.P. (1991). *The Third Way: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman-London: University of Oklahoma Press.

Kornai, J. (1980). *Economics of Shortage*. Amsterdam: North Holland.

Kornai, J. (1992). *The Socialist System*. Princeton-Oxford: Princeton University Press-Oxford University Press.

Kornai, J. (2000). The system paradigm. W: W. Schekle, W. Krauth, M. Kohli, G. Elwert (red.), *Paradigms of Social Change* (s. 111-133). Frankfurt-New York: Campus Verlag-St. Martin's.

Kornai, J. (2014a). Threatening dangers. Dostępne online: <http://www.kornai-janos.hu/Kornai2014-Threateningdangers.pdf> (dostęp: 29.07.2017).

Kornai, J. (2014b). *Dynamism, Rivalry, and the Surplus Economy*. Oxford: Oxford University Press.

²² Druga część artykułu ukaze się w kolejnym numerze *Zarządzania Publicznego*.

Marx, K. (1867/1990). *Capital: A Critique of Political Economy*. Volume I: *The Process of Capitalist Production*. London: Penguin Books (Penguin Classics).

Marx, K. (1885/1992). *Capital: A Critique of Political Economy*. Volume II: *The Process of Circulation of Capital*. London: Penguin Books (Penguin Classics).

Marx, K. (1894/1992). *Capital: A Critique of Political Economy*. Volume III: *The Process of Capitalist Production as a Whole*. London: Penguin Books (Penguin Classics).

Mises, L. (1922/1981). *Socialism: An Economic and Sociological Analysis*. Indianapolis: Liberty.

Schumpeter, J.A. (1942/2010). *Capitalism, Socialism and Democracy*. London–New York: Routledge.

Weber, M. (1922/2007). *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press.

The system paradigm revisited: Clarification and additions in the light of experiences in the post-socialist region – Part I

The term paradigm was introduced to the philosophy of science by Thomas Kuhn – he used this term to denote the specific approach applied by a school of research to examine its subject matter. Using the same paradigm, researchers seek answers to similar questions, and employ similar methods and concepts. In an article published in 2000, the author of this essay introduced the term system paradigm, which focuses on the systems functioning in a society. This study develops the theoretical considerations outlined in that earlier article on the basis of experience of post-socialist transition.

The first part compares the socialist and capitalist systems, describing their main characteristics, and concludes that the capitalist system has become established in former socialist countries, except for North Korea and Cuba. The second part analyzes varieties of capitalism within a typology which classifies prevailing forms of politics and government. Three markedly different types are identified: democracy, autocracy, and dictatorship. Huntington wrote about the “third wave” of democratization. This study concludes the third wave has dried up: for the 47 post-socialist countries, only a tenth of the population live in democracies, while autocracy or dictatorship prevails in all other countries in this group. The third part of this essay applies the conceptual and analytical apparatus to Hungary, where capitalism exists, and autocracy is the prevailing politico-governmental form – here we can find important characteristics common to other capitalist countries or other autocracies. This finding is compatible with the observation that there are some less fundamental characteristics unique to Hungary, or “Hungarica”, which differ from the characteristics of all other countries.

Keywords: autocracy, democracy, capitalist system, socialist system, post-socialist transition, Hungary